

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**'Wij vreesen niemand als alleen den honger'
Nederlanders, voedsel en klimaat in het Atlantisch
gebied**

Visser, J.

Citation

Visser, J. (2023). 'Wij vreesen niemand als alleen den honger':
Nederlanders, voedsel en klimaat in het Atlantisch gebied. *Jaarboek
De Zeventiende Eeuw*, 85-95. Retrieved from
<https://hdl.handle.net/1887/3674014>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright
Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3674014>

Note: To cite this publication please use the final published version
(if applicable).

‘Wij vreesen niemand als alleen den honger’

Nederlanders, voedsel en klimaat in het Atlantisch gebied

JOHAN VISSER

Wij hebben, Godt sy loff, ons fort Mauritius in sulcken defencie, dattet vermaeck is om te sien, soo dat wij door de genade Godes niemandt vreesen als alleen den honger. Wij staen alle dagen ende sien de riviere langs, ofter geen schepen komen, maer wat wij uijtsien, ‘t is te vergeeffs.¹

Dat schreven Nunno Olpherdi en Cornelis van den Brande op 22 december 1639 vanuit het fort Mauritius, gelegen op de noordbank van de São Francisco in het Braziliaanse Capitania Sergipe, aan gouverneur Johan Maurits van Nassau-Siegen in Recife (afb. 1). De honger als grotere bedreiging dan de Portugese vijand; een klacht die niet op zichzelf staat. Het archief van de Eerste West-Indische Compagnie (WIC) bevat een haast eindeloze stroom aan klachten over de gebrekkige voedselvoorziening, niet alleen in Brazilië. De gehele vroegmoderne *Dutch Atlantic* kampte in meer of mindere mate met aanhoudende problemen op het gebied van voedselzekerheid, klimaat en logistiek. Ondanks initiële hoop en verwachtingen om zelfvoorzienend te worden, slaagden de autoriteiten hier niet in tijdens de periode van de Oude WIC van 1621 tot 1674. Het land van ‘melk en honing’ Nieuw-Nederland groeide niet uit tot de beoogde graanschuur en de kolonisten in Nederlands-Brazilië werden achtervolgd door de honger. Daar ontbrak het soms aan kennis of onwil over het verbouwen en eten van lokale gewassen in tropische omstandigheden (afb. 2). Aan boord zagen bemanningen zich geconfronteerd met wekenlange stormen, volgelopen ruimen en bedorven voedsel. Intussen slaagde Jan van Riebeeck op de Kaapkolonie in het verbouwen van erwten, wortelen en bonen. Had hij geleerd van de mislukte landbouwexperimenten op Curaçao? Hoe waren de werelden aan elkaar verbonden?

In mijn promotieonderzoek (2022-2026) vraag ik me af waarom de Nederlanders er niet in slaagden om een voor ons ogenschijnlijk eenvoudig probleem als hun voedselvoorziening op orde te krijgen in nieuwe, onbekende ecologische omstandigheden. Het onderzoek maakt

¹ Nationaal Archief (NA), toegang 1.05.01.01 Inventaris van het archief van de Oude West-Indische Compagnie (Oude WIC), 1621-1674 (1711) (OWIC), inv.nr. 54, nr. 178.

Afb. 1 Frans Jansz. Post,
Braziliaans landschap, 1670-1680.

Rijksmuseum Amsterdam,
objectnummer SK-A-2333.

Afb. 2 Albert Eckhout, *Stilleven met kalebassen, citrusvruchten, fruit en cactus*, ca. 1641-1643.

Nationaal Museum Denemarken,
objectnummer N.98.

deel uit van het grotere project ‘Nederlandse scheepvaart, klimaat en (leef)milieu, 1621-1939’, aan de Universiteit Leiden en onder supervisie van Michiel van Groesen en Anita van Dissel. Mijn collega Eileen van der Burgh onderzoekt de verspreiding van besmettelijke ziekten en quarantaine-inrichtingen in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Mijn project sluit nauw aan bij nieuwe historiografische trends zoals voedingsgeschiedenis en *environmental history*, dat zich kortweg richt op de verhouding tussen de mens en de natuurlijke omgeving (in het Nederlands milieugeschiedenis en/of ecologische geschiedenis). Het onderzoekt de verhouding tussen representatie en realiteit. Hoe verhoudt bijvoorbeeld het beeld van voedselculturen in Amerika, zoals uitgedrukt in de personificatie van de continenten, zich tot de alledaagse realiteit? Waarom verschenen er diep in de zeventiende eeuw stadsgezichten van Nieuw-Amsterdam met palmbomen, terwijl die er niet groeien?

Die vraag wordt onder meer relevant als we kijken naar de propagandacampagne die in de jaren 1670 werd gevoerd om interesse te wekken voor de Wilde Kust (Guyana en Suriname), in navolging van het baanbrekende werk van Otto Keye, *Het waere onderscheyt tusschen koude en warme landen* (Den Haag 1659). In dezelfde tijd schreef Pieter Sersterre, toen men al met matig succes pogingen had ondernomen om cassave te verbouwen in de hoop de voorraden aan te vullen, uit Suriname bijvoorbeeld:

Jck wil oock hoopen dat ons sulcx jegenwoordich niet magh overkomen, want wij seer benaert sijn om vivres ofte provisie voor het guarnisoen; maer wat belanght onse fortificatie hebbe deselve door Codes ge[holpen] in soo goeden postuur en deffentie gebracht, dat deselve bequaem is om een stoot te kunnen uijtstaen, maer den honger dewelcke een scharp swaert is, doet de sterckste steden ende fortressen ter weerelt dwingen.²

Wie, en vooral waarom, wilde nog geloven in de gelukzalige vergezichten van Keye en liet zich naar de overkant overtuigen na alle berichten over de problematiek?

Klimaatgeschiedenis

Al in 1947 schreef de Braziliaanse historicus José Antonio Gonsalves de Mello dat ‘het overigens mogelijk [is] deze schaarste aan levensmiddelen, zelfs de inheemse, jaar voor jaar gedurende de gehele periode der Hollandse overheersing uit de archivalia aan te tonen.’³ Toch is die leemte in de historiografie sindsdien niet bevredigend gedicht. De behoefte daar nu een poging tot te doen, heeft onmiskenbaar van doen met de hedendaagse milieuproblematiek. Vandaag de dag heeft milieugeschiedenis zich ontpopt als een belangrijk gebied van de con-

² Zeeuws Archief, Staten van Zeeland en hun gecommiteerde Raden, inv.nr. 2035, no. 235.

³ José Antonio Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië*, Zutphen 2001, 41. Het boek verscheen oorspronkelijk in het Portugees in 1947.

temporaire geschiedschrijving, in zekere zin (vrij naar Huizinga) is de geschiedenis daarmee het intellectuele kader ('geestelijke vorm') waarmee een cultuur haar verleden begrijpt en er rekenschap over aflegt. Juist daarom is milieugeschiedenis misschien wel dé belichaming van hedendaagse geschiedschrijving.

In het Antropoceen, waarin de mens wordt gezien als de belangrijkste factor van ecologische verandering, hebben we naarstig behoefte aan historische duiding. De ongekende gevolgen van door de mens veroorzaakte broeikasgasemissies, milieuvervuiling, wijdverspreid gebruik van fossiele brandstoffen en droogte brengen het voortbestaan van culturen in gevaar. Door droogte veroorzaakte hongersnood, ondervoeding en schaarste stuwen migratie. Zoals geschiedschrijving in algemeenheid dient als middel voor een cultuur om na te denken over haar eigen erfgoed, dwingt milieugeschiedenis ons om de ecologische erfenis die we van vorige generaties hebben geërfd onder ogen te zien en antwoorden te zoeken in een verder verleden, antwoorden die bijvoorbeeld gaan over menselijke veerkracht en aanpassingsvermogen.

De urgentie voor verandering is nu breed doorgedrongen en krijgt grote steun. Dit heeft zichtbare gevolgen voor historici, omdat hun interesses en onderzoek verschuiven naar nieuwe gebieden zoals milieu- en voedselgeschiedenis, die zich weliswaar tot eigen velden hebben ontwikkeld, maar in zekere zin ook de breedte van cultuurgeschiedenis belichamen. In de geschiedenis van de Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw hebben deze nieuwe trends relatief beperkt voet aan de grond gekregen, enkele noemenswaardige uitzonderingen daargelaten.⁴ Dit is niet verwonderlijk gezien het feit dat de Nederlandse Republiek traditioneel is gezien als de uitzondering tijdens de 'mondiale crisis' van de zeventiende eeuw. Geografy Parker, die op boeiende wijze illustreerde hoe klimaatverandering tijdens de Kleine IJstijd sociale omwenteling katalyseerde, slaagde er volgens Jan de Vries niet bevredigend in om de bloei van de Republiek in dit narratief te integreren.

In de geschiedschrijving van de Atlantische wereld, waar historici en founding fathers van *environmental history* zoals Alfred W. Crosby en William Cronon, toen de Club van Rome haar eerste vergaderingen belegde en het vroege maatschappelijke bewustzijn van ecologische verandering in de jaren zeventig en tachtig opkwam, de nadruk legden op ecologische uitwisseling en landschapsaanpassing in de Portugese, Spaanse en Engelse rijken, waren de Nederlanders een anomalie. Traditionele historiografie over de Nederlandse Atlantische geschiedenis heeft zich voornamelijk gericht op thema's zoals handel, commercie en politieke geschiedenis, waarbij de milieu- en voeding-gerelateerde aspecten van koloniale expansie zijn verwaarloosd. Ook is op enkele uitzonderingen na de historiografie overwegend verbonden geweest met het bestuderen van één van de geografische delen: Nieuw-Nederland, Nederlands-Brazilië, West-Afrika, enzovoorts. Dit project is een poging om deze leemte op te vullen en neemt de gehele *Dutch Atlantic* onder de loep.

⁴ Bijvoorbeeld Bo Poulsen, *Dutch herring. An environmental history, c. 1600-1860*, Amsterdam 2008. Dagomar Degroot, *The Frigid Golden Age. Climate change, the Little Ice Age, and the Dutch Republic, 1560-1720*, Cambridge 2018; Adam Sundberg, *Natural disaster at the closing of the Dutch Golden Age*, Cambridge 2022.

Perspectieven

Het doel van mijn onderzoek is het presenteren van een ecologische geschiedenis van de *Dutch Atlantic* in de zeventiende eeuw, met honger en voedsel als lens om het geheel te bestuderen. In de voorlopige opzet valt het onderzoek uiteen in verschillende casussen die elk een thematisch deelaspect in één van de geografisch verspreide onderdelen van het rijk bestuderen.

Iedereen die de oversteek maakte, deed dat vanzelfsprekend per schip. Een open deur wellicht, maar het maritieme aspect is van grote betekenis in het geheel. Was de oplossing om het voedselprobleem op te lossen via het maritieme netwerk – door het voedsel dan maar mee te nemen – misschien een typisch Nederlandse oplossing? Voor de bevoorrading van Nederlands-Brazilië en Curaçao was men – de brief van Olpherdi en Van den Brande illustreerde het al – sterk afhankelijk van de aanvoer per schip. Intussen waren de leefomstandigheden aan boord vaak ronduit beroerd. De prachtige aktes van de Amsterdamse notaris Hendrick Schaeff, die veel Atlantische zaken deed, illustreren de worsteling van Nederlanders in een nieuw klimaat. Wekenlange stormen deden ruimen vollopen en voedsel bederven, en sloten de mogelijkheid om het nat geworden voedsel te drogen te leggen uit. Vaten meel raakten snel bedorven, en dat had zonder twijfel te maken met de klimatologische condities. Zo verzekerden toeleveranciers Schaeff dat ze met stalen van het meel hadden proefgebakken en dat er niets mee aan de hand was. Eveneens had de bemanning, en iedereen die per schip de overkant bereikte om zich daar te vestigen, regelmatig een opvallende voorkeur voor scheepsvoedsel boven lokaal vers voedsel, dat soms minderwaardig werd geacht.⁵ Ze gingen ook op reis met een hoofd vol ideeën over hoe het aan de overkant zou zijn en geruchten over uitzonderlijke vruchtbaarheid van landstreken waren wijdverspreid en invloedrijk.

Hoezeer de moeilijkheden rond voedsel het verloop van de geschiedenis van de *Dutch Atlantic* bepaalden, is onder andere zichtbaar in Nederlands-Brazilië. Admiraal Jacob Willekens klaagde over het gebrek aan voorraden in Salvador, dat hij namens de WIC had veroverd in 1624-1625. Het was een van de factoren die leidden tot de herovering van de stad. Dit benadrukt een veelvoorkomend probleem waarmee vroege kolonisten werden geconfronteerd. Het getuigenis van soldaat-geschiedschrijver Johann Gregor Aldenburgh spreekt ook over de ervaring van honger: ‘We moesten honger en dorst lijden, zodat we overdag niet meer dan 6 kleine lepels vol meel en volgens de Coburgse rekening een kwart water per rantsoen ontvingen tijdens de reis.’⁶

⁵ Zie in dit verband Danielle Alesi, *Consuming empire. Eating animals in the early modern Atlantic world, 1492-1630*, ProQuest Dissertations Publishing 2021.

⁶ Johann Gregor Aldenburgh, *Reise nach Brasilien, 1623-1626*, Den Haag 1930, 83: ‘Da musten wir Hunger und Durst leyden, also, dass wir dess Tages nicht mehr als 6. Kleine zinerne Löffel voll farin und Coburgischer Rechnung nach ein quartir Wasser, auff der Reyse zur rantion empfangen.’

Tegelijkertijd hield de beroemde gouverneur Johan Maurits van Nassau-Siegen er in Recife een grote hofhouding op na, die een schril contrast vormde met de hongerlijdende soldaten in de afgelegen forten (afb. 3).⁷ De eetgewoonten aan zijn hof werden sterk beïnvloed door Europese normen, met Spaanse en Franse wijnen en geïmporteerd bier. Interessant genoeg komt dit overeen met de observatie van Rebecca Earle dat Europese wijn als essentieel werd beschouwd voor het behoud van een goede gezondheid.⁸ Johan Maurits probeerde de problemen aan te pakken door cassavecultivatie te professionaliseren, maar plantage-eigenaren waren niet bereid om aan de vereiste productieniveaus te voldoen. Daarnaast omringde Johan Maurits zich met kunstenaars en wetenschappers zoals Albert Eckhout, Frans Post, Georg Marcgraf en Willem Piso, die actief werkten aan het in kaart brengen van Brazilië en tegelijkertijd Johan Maurits' visie op (de natuurlijke gesteldheid van) 'Brazilië' presenteerden via hun werk. Ook de presentatie van zijn tuin weerspiegelde een gecultiveerde wildernis en diende als een microkosmos van de natuurlijke rijkdom aan bomen en planten in Brazilië.⁹

Natuurlijk onderhield men ook contacten met de lokale bevolking, en juist het 'voedselprobleem' was een katalysator voor culturele uitwisseling. Zo was men niet alleen afhankelijk van lokale kennis over bijvoorbeeld het verbouwen van cassave – het eten van de rauwe wortel was giftig – maar ook versterkten dergelijke contacten de eigen identiteit en onderstreepten het anders-zijn van lokale bevolkingsgroepen. In 1639 reisde Elias Herckmans bijvoorbeeld

Afb. 3 Anoniem, *Portret van Johan Maurits (1604-1697), Graaf van Nassau-Siegen, gouverneur van Brazilië, ca. 1660.*

Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer SK-A-2967.

⁷ Zie bijvoorbeeld Erik Odegard, *Graafen Gouverneur. Nederlands-Brazilië onder het bewind van Johan Maurits van Nassau-Siegen (1636-1644)*, Zutphen 2022, 96-99, 142-144, 159-161.

⁸ Rebecca Earle, *The body of the conquistador*, Cambridge 2012.

⁹ Maria Angélica da Silva en Melissa Mota Alcides, 'Collecting and framing the wilderness. The garden of Johan Maurits (1604-79) in North-East Brazil', in: *Garden history* 30 (2002) 153-176.

Afb. 4 Bonaventura Peeters de Oudere, *Nederlandse oorlogsschepen in West-Indië*, 1648.

Wadsworth Atheneum Museum of Art, objectnummer 1940.403.

door Paraiba en beschreef de bruikbaarheid van het natuurlijke milieu. Hij was verbaasd over de totaal andere benadering van ecologie door de Tapuyas, en merkte op:

Eeten alles op, sonder yet te bewaren voor den dach van morgen; wanneer sij zijn ter plaetse daer overvloed is, soo kan een man van haer soo veel eeten als vijff off ses vande onse.¹⁰

Op Curaçao was de situatie dan weer geheel anders (afb. 4). Al vanaf het eerste begin – de Nederlanders namen het eiland in 1634 in – had men moeite om te overleven en was er zo ongeveer gebrek aan alles. De lokale predikant zag daar overigens in 1640 wel de voordelen van in en schreef over de overkomst van zijn drankzuchtige vrouw:

Is een vrouwe die veel tot den dranck genegen is, maar hier is niet een druppel drancks te koop. Te weten van stercken dranck waer door men het gebruyck van syn verstant een tyt soude verliessen.¹¹

Verder was de situatie treurig. Brief na brief aan de bewindvoerders in de Republiek maakte duidelijk hoe nijpend het gebrek was. In het bijzonder de schaarsheid aan waterbronnen be-

¹⁰ NA, OWIC, inv.nr. 46.

¹¹ Stadsarchief Amsterdam, toegang 379 Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk; Classis Amsterdam, inv.nr. 224.

Afb. 5 Anoniem, *Gezicht op Nieuw-Amsterdam ofte nue Nieuw Iorx opt't Eylant Man*, ca. 1660.

Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer NG-28.

moeilijkte de situatie. Dat maakt het eiland tegelijkertijd tot een unieke casus. Welke strategieën gebruikten de directeuren van Curaçao om het voedselprobleem aan te pakken, en waarom? In hoeverre waren deze strategieën succesvol? Bovendien, hoe weerspiegelen deze strategieën hun benadering van interactie met het natuurlijke milieu, met name hun aanpassingsvermogen aan nieuwe omstandigheden, en hoe reageerden ze dienovereenkomstig?

Op het eerste gezicht valt op dat er zeker twee decennia tevergeefs is gepoogd om Nederlandse cultuurgewassen op het eiland te verbouwen, zoals erwten, graan en bonen. Bijvoorbeeld in juni 1657 schreef Matthias Beck, vicedirecteur van Curaçao, aan de bewindhebbers van de kamer Amsterdam daarover moedeloos en geprikkeld. De bewindhebbers, die te veel schenen te denken dat Curaçao leek op Brazilië, hadden weinig kaas gegeten van de unieke ecologische situatie op het eiland, en waren verkeerd geïnformeerd

dat in deese warme landen vruchten te trecken sijn van eenige importantie als daer drooge jaaren sijn, met deselve ontrent plaetsen ende plecken te planten daer waeterputten sijn, omme bij manquement van reegen daeruit te connen besprengen ofte anders natt te maecken.

Afb. 6 Anoniem, *Inwoners van Kaap de Goede Hoop* 1595, 1597-1598 en/of 1646.

Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-80.231.

Niets van waar, meende Beck. Zonder regen wilde er niets groeien:

Wel is waer dat in morassige gronden die hier op gans Curacao niet te vinden sijn, selfs wel geplandt gesien hebbe in Brasill, dat deselve in den droogen ofte soomertijt vruchten voortgebracht hebben, maer op droogen grondt gelijk als hier op Curacao doorgaens is, can sonder reegen geen vruchten voortgeteelt worden.¹²

Nieuw-Nederland kwam als bevoorradingspost van Curaçao al even voorbij. Als plattelands-samenleving vormt Nieuw-Nederland opnieuw een unieke, geheel andere, casus (afb. 5). Al ver vóór de aankomst van de Nederlanders fantaseerde men over het beoogde land van melk en honing, zoals Adriaan van der Donck dat later in zijn *Beschryvinge van Nieuw-Nederlant* (1655) naar voren bracht. Hoewel er oorspronkelijk ideeën bestonden om Nieuw-Nederland in te zetten voor grootschalige graanproductie, met name als een alternatieve bron voor de

¹² Charles T. Gehring (red.), *Curacao papers, 1640-1665*, New Netherland Research Center and the New Netherland Institute 2011, 124.

Nederlandse Republiek in geval van verminderde graanlevering uit de Baltische regio, heeft het nooit deze rol vervuld. De vroege kolonisten van Nieuw-Nederland werden dan ook geconfronteerd met aanzienlijke uitdagingen op het gebied van veeteelt en landbouw. De import van vee was noodzakelijk, en er werd regelgeving geïmplementeerd om ervoor te zorgen dat er correcte fok- en slachtpraktijken werden gevolgd.¹³

In het onderzoek hoop ik verder de Kaapkolonie mee te nemen (afb. 6). Niet alleen werden er vanuit Brazilië zaden gestuurd naar gouverneur Jan van Riebeeck om daar te laten verbouwen; ook vormen de mislukte ervaringen met het verbouwen van Nederlandse cultuurgewassen in tropische omstandigheden daar een opvallend contrast met het – na enige opstartproblemen – succes van de Kaapkolonie. De dagregisters van Jan van Riebeeck illustreren een vorm van Nederlands ecologisch imperialisme.¹⁴ Ook hier is de klimatologische achtergrond

¹³ Jaap Jacobs, *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1999, 193-202. Zie voor een boeiende analyse van de bakkerijen in Beverwijk: Janny Venema, *Beverwijk. A Dutch village on the American frontier, 1652-1664*, Hilversum 2003, 281-291.

¹⁴ Jan Anthonisz van Riebeeck, *Daghregister*, ed. D.B. Bosman en H.B. Thom, Kaapstad 1952.

van belang omdat de temperatuurveranderingen tijdens de Kleine IJstijd gunstig bleken te zijn voor het verbouwen van Europese gewassen in de Kaap.

Tenslotte kan in het onderzoek ook de situatie in West-Afrika niet ontbreken (afb. 7). Opvallend is dat men daar, hoewel er ook met het verbouwen van voedsel werd geëxperimenteerd, sterk afhankelijk was van lokale vorsten. Wanneer zij onderling in conflict raakten, kon de voedselaanvoer ernstig stagneren en dat zorgde voor gruwelijke taferelen. In 1643 leidde een oorlog tussen de lokale heersers tot ernstige tekorten onder de Nederlanders op de Afrikaanse kust. Tegelijkertijd arriveerde een grote instroom van tot slaaf gemaakten, die gehaast naar de overkant werden verscheept met onvoldoende voedselvoorraden, in een poging om de sterftcijfers te minimaliseren. Wachten zou immers het sterftcijfer nog verder doen oplopen. Van de 1.841 tot slaaf gemaakten overleefden zo'n 500 de reis niet.¹⁵ Dergelijke gruwelen kwamen vaker voor; in 1640 werden 150 tot slaaf gemaakte individuen snel van de Kongorivier naar Brazilië verscheept vanwege hongersnood.¹⁶ Zo werd voedsel een medium, een kanaal, waarmee macht werd uitgeoefend, en kon honger worden gebruikt als een wapen.

Toekomst

De komende jaren hoop ik deze voorzichtige ideeën verder uit te werken, en me onder te dompelen in nieuwe perspectieven. De veelomvattendheid van de voedselproblematiek is evident in het grote scala voedselsnippers in de haast eindeloze stroom aan bronnen. Aanbevelingen, vondsten, perspectieven zijn dan ook zeer welkom. Mijn onderzoek is hopelijk uiteindelijk niet alleen relevant voor specialisten, maar helpt ons ook om hedendaagse vraagstukken met meer distantie te benaderen.

Bio • Johan Visser is gespecialiseerd in de Nederlandse geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw. Hij is momenteel als promovendus verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Vorig jaar verscheen van zijn hand *Zutphen 1572. De geschiedenis van een bloedbad* (Boom uitgevers Amsterdam), gebaseerd op zijn afstudeeronderzoek dat werd bekroond met de Fruinprijs 2022. Tevens verscheen in 2022 mede onder zijn redactie *Willem van Oranje in brieven. De Opstand in 1572* (Waanders uitgevers Zwolle). j.visser@hum.leidenuniv.nl

¹⁵ Klaas Ratelband, *Nederlanders in West-Afrika 1600-1650. Angola, Kongo en São Tomé*, Zutphen 2000, 180.

¹⁶ Linda Marinda Heywood en John K. Thornton, *Central Africans, Atlantic Creoles, and the foundation of the Americas, 1585-1660*, New York, Cambridge 2007, 43.